

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 -iyul 2010),
288 - 298 - ci (sentyabr 2010 - iyul 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qəddərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılrsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləşməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tərəqqi və bioloji ideyalar

Tərəqqi konsepsiyası necə olmalıdır? Çox fikirlər, modellər irəli sürülüb, amma bu, sanki, oxuyub-yazan intellektual azlıq çərçivəsindən kənara çıxmır... Mənəvi tərəqqi fərdiyyətçilikdən aralanmaq, həmrəyliyə çalışmaqla əlaqələndirilir. Sanki din və həmcinin Kant və digər filosofların başqalarının azadlığına hörmət etmək, onlara zidd çıxmaqla fərdi azadlığa nail olmaq ideyaları da bunu deyir. E. Durkheim tərəqqinin sosioloji nəzəriyyəsi üzrə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən birinci hesab edilir. Sosiologiya elmində tərəqqi ideyası mühüm yer tutur. Lakin cürbəcür sxem və ideyalarla tarixi gediş və gerçəklik arasındakı təzadlar da göz qabağındadır.

Tarixi tərəqqi prosesinin əsasında təkamülün dayandığı söylenebilir. Xətti, spiralvari və kvant tərəqqi konsepsiyaları mövcuddur. Sonuncuya görə statik ənənəvi keçmişdən dinamik müasir həyata (sənayeləşmiş dünyaya) keçiş qeyri-adi kvant sıçraması şəklində baş verir. A.Tofflerin üç dalğa kükrəməsi nəzəriyyəsi də kvant konsepsiyasına uyğun gəlir. A. Tofflerə görə bəşəriyyətin inkişafı pilləvaridir, bir-birini qovan və böyüyən dalğalar şəklindədir. Qədim dünyanın aqrar sivilizasiyaya keçməsi (neolitik inqilab) - birinci, sənaye dünyasına keçid (sənaye inqilabı)-ikinci, informasiya dövrünə keçid-üçüncü dalğadır. Bu üslubun texnoloji əsası belədir: xıç-maşın-kompüter. Birinci dalğada Toffler bərpa olunabilən enerjinin hakim olduğunu yada salır (insan və heyvan gücü, ağac, su, günəş kimi). Təəssüf

ki, hər yeni dövr əvvəlkindən daha güclü dağıdıcı qüvvələrin yaradılması ilə də müşayiət olunur. Bir çox hallarda sülh dövrü "qeyri-normal", qeyri-adi olub... Einsteinin sözü yada düşür: bəşəriyyəti məhvə sürükləyən atom nüvəsinin zəncirvari reaksiyasının qarşısını ala biləcək yeganə qüvvə - dərrakənin zəncirvari reaksiyasıdır.

Qravitasiya kainatda tarazlıq və dinamikanın əsasında dayanır; buna bənzər olaraq bəşəriyyəti tarazlıqda saxlayan təşkilati prinsiplər varmı? Texniki, texnoloji tərəqqi insanın inkişafı demək deyil, siyasi, iqtisadi, mənəvi, ekoloji, hərbi məsələlər həll olunmamış qalır. İqtisadi və texnoloji inkişaf və digər sahələrin inkişafı yanaşı getmir, tarazlıq pozulub... "Digər sahələr" in inkişafına çox az fikir verilir. Bu heç də texnoloji inkişafın qarşısını almaq (bu mümkün deyil...) kimi düsturlarla həll olunan deyil. Dövlətin planlayıcı rolu ilə sərbəst iqtisadiyyatın, fərdi maraqlarla ictimai maraqların üzvi sintezi mümkündürmü? Bu cür suallar çoxdur.

Darvin "Növlərin mənşəyi" (1859) əsəri ilə elmdə və mədəniyyətdə inqilab etdi. "İnsanın mənşəyi" (1871) əsərində isə öz nəzəriyyəsini insana tətbiq edərək insanın seçim və yaşamaq uğrunda mübarizə yolu ilə, təkamül yolu ilə heyvandan əmələ gəldiyini irəli sürdü. Növün ayrı-ayrı üzvləri fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və valideynlərin xüsusiyyətlərinin onlardan törəyənlərə, yeni nəsle keçməsi meylli vardır. Ətraf mühitə, onun dəyişməsinə daha çox uyğunlaşan fərdlər yaşayır, təkmilləşir, digərləri addım-

addım aradan çıxır. Ümumi əcdadlardan bu yolla fərqli növlər əmələ gələ bilər. İnsanla heyvanların ümumi mənşəyi olduğunu söyləyən çox əlamətlər mövcuddur. Müqayisəli anatomiya elmi, xüsusi halda, bu məsələni də araşdırır. Məsələn, insanların və heyvanların dörd əl-ayağı və hər birində beş barmağı var, insanın bəzi rudimentləri (fəqərə sümüyündəki quyruq qalığı) heyvani keçmişdən xəbər verir, insan embrionu aşağı həyat formalarından yuxarıya doğru inkişafı göstərir. Qanın kimyəvi tərkibi insan və heyvanlarda bir-birinə bənzəyir. Çox qədim ibtidai insana-meymuna aid qalıqlar indiki meymunlardan qat-qat daha çox insana yaxındır və insan təkamülünü göstərir. Darvinizmə hücum edənlər də, onu müdafiə edənlər də çoxdur. Tutarlı elmi dəlillərlə darvinizmi qızğın müdafiə edənlər arasında elm fəlsəfəsi üzrə görkəmli britaniyalı alim **Philip Kitcher** (1947 doğumlu) qeyd oluna bilər. Darvinizm insan

Philip Kitcher

tərəqqisi konsepsiyasına müəyyən mənada nikbinlik gətirdi.

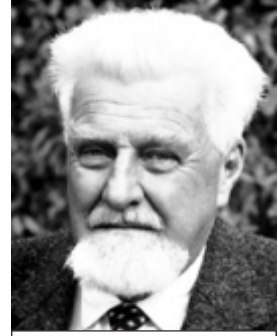
Heyvanların xarakterini və davranışını öyrənən etoloqlar instinktiv, təkamüldən gələn, növlərin mənşəyi ilə bağlı davranış sxemlərini önə çəkdi. İnsan təbiətinin anlaşılmasında insanın mənşəyi nəzəriyyəsi maraqlı (və mübahisəli) nəticələrə gəlib çıxır. Məşhur amerikalı biolog **Edvard O. Wilson** (1929 doğumlu) sosiobiologiyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla elmi-populyar əsərləri ilə də geniş tanınmışdır. Sosial davranış formalarının bioloji əsasları, yəni sosiobiologiya elmi davranışın bir hissəsinin mədəniyyətdən, ənənədən gəldiyini, digər hissəsinin isə (dil-danışq, aqressiya, insanın gözlənilməzliyi, altruizm?..) anadangəlmə olduğunu iddia edir. E. O. Wilsonun qarışqaların həyatına (mirmekologiyaya) aid araşdırmaları ensiklopedik "The Ants" (1990) kitabında toplanmışdır. Doğum yalnız işçi qarışqaların ana-hökmdar qarışqa ilə təmasına bağlı olduğu üçün qarışqa cəmiyyəti mərkəzləşdirilmişdir.

Edvard O. Wilson

"Karl Marks haqlı idi – sosializm baş tutur; sadəcə o, (bioloji) növləri yanlış seçmişdi"¹.

Konrad Lorenz (1903-1989) "On Aggression" (1963) əsərində təcavüzün (aqressiyanın) insanın daxili tələbatı olduğunu, anadangəlmə xüsusiyyət daşdığını vurğulayır. Xarici təhlükələri az-çox dəf etməyi bacaran əcdadlarımız əsas təhlükənin digər onlara bənzər insani varlıqlardan gəldiyini anladılar. Tayfalar, qəbilələrarası mübarizə təbii seçim mexanizmini işə salan əsas amil oldu. Bu, müasir insanların, insan qruplarının, millətlərin digərlərinə qarşı aqressivliyini izah edir. Lakin, Lorenz heyvanlar aləmindən misallarını südəmərlərdən, meymunlardan deyil, quşlardan, balıqlardan götürür, bu, mütəxəssislər arasında inamsızlıq doğurur.

Konrad Lorenz

İnsan davranışının mədəni mühitlə bağlılığı da çox mühümdür. Əxlaq və davranışın bioloji motivlərdən sosial-mədəni motivlərə keçidi məsələsinin tədqiqi və populyarlaşmasında mühüm rol oynamış olan alman-amerikalı psixoloq, filosof və sosioloq **Erich Fromm** (1900-1980) "insan təbiəti-insanın ehtirası və əndişəsi mədəniyyətin məhsuludur" tezisini müdafiə edirdi. Onun nəzərincə, Sigmund Freud insanı (və deməli tarixi?!) idarə edən qüvvə və haqqında iki fərqli fikir irəli sürüb. 1-ci dünya savaşından əvvəl Freud bu qüvvəni arzu və onun qabağının alınması arasındakı gərginlik kimi, bu savaştan sonra isə bioloji-universal olan həyatla ölüm instinktləri arasında mübarizə kimi görmüşdür.²

Erich Fromm

Sosial davranışın təkamüllə əlaqələndirilməsinə və ümumiyyətlə, sosiobiologiya və təkamül psixologiyasına, genetik determinizmin əlamətlərinə amansız hücumlar da mövcuddur. Bu hücumlar arasında üç tanınmış müəllifin yazdığı "Bizim genlərimizdə olmayanlar: biologiya, ideologiya və insan təbiəti" kitabı xüsusilə seçilir.³ Müəlliflər irsiyyətin təsirini minimuma və bəzi sahələrdə sıfıra endirmək si-

¹The New York Times. "Scientist at Work: Edward O. Wilson; From Ants to Ethics: A Biologist Dreams Of Unity of Knowledge". May 12, 1998

²Erich Fromm. The Anatomy of Human Destinctiveness. Holt Paperbacks, 1992

³Steven Rose, Richard C. Lewontin, Leon J. Kamin. Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature". Pantheon, 1985

Richard Dawkins

yasəti yürütmüşlər.

Richard Dawkins

(1941 doğumlu) mədəni mühitdə də bioloji varlıqların genetik ötürmə xassəsinə bənzər ötürmənin mövcud olduğunu və bu ötürmənin daşıyıcının adını və təbiətini elan etdi.⁴ Bu ideyanın əs-
lində bir əsr əvvəldən gəl-

diyi, Max Stirnerin “The Ego and its Own” (1844) əsərindən, onun milliyyətçilik və dini ideyaların yayılması haqqında fikirlərindən alındığı güman olunur. R. Dawkins ideya və inancların yazı, danışq, jestlər, rituallar (hətta internet!?) kimi üsullarla “məmlər” vasitəsilə başqa insanlara, ətraf mühitə ötürüldüyü fikri üzərində durdu.⁵ “Meme” sözü “gene” sözünə bənzədilərək daxil edilmiş, o, qədim yunancadakı “mimeme” (təqlid, imitasiya olunmuş) və həmçinin fransızcadakı “mème” (həmin, eyni) sözləri ilə əlaqələndirilmişdi. Məmlər də genlər kimi bioloji təkamülə uyğun olaraq öz-özünə çoxalma, mutasiya kimi xassələrə malikdir, təbii seçim yolu ilə inkişaf edə bilər. Hətta “Memetika” elmini daxil etməyə də girişildi. R. Dawkins’in meme ideyası elm aləmində çox etirazlar, kəskin tənqid və hücumlar doğurdu, onu psevdolem, faydasız mücərrədlik adlandırdılar, semiotikanın işarə ideyasının primitivləşdirilmiş şəkli elan etdilər, onun “şüür” kimi sahələr üzrə elmi araşdırmalara ziyan vurduğunu dedilər. Ümumiyyətlə, altruizm və digər bir çox fenomenlərin əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş olan təkamül vasitəsilə inandırıcı şərh yoxdur.

Təkamül psixologiyası və sosiobiologiya tərəfdarları arasında belə bir fikir də dolaşır: bu nəzəriyyəyə hücumların əksəriyyəti siyasi (solçu, marksist, ateist) motivlərlə bağlıdır. Təkamül psixologiyası və sosiobiologiyayı tam reduksionizmdə də günahlandırır: bütöv – holistik yanaşma tələb edən mürəkkəb problemləri öz hissələrinin köməyi ilə tam anlamamaq olmur; üstəlik, bu hissələrə ayırmanın özü də natamamdır.

Onu da qeyd etmək ki, R. Dawkins barışmaz, öz ifadəsilə desək, “militant ateist”liyi ilə də məşhurdur; Marks dini “xalq üçün tiryək” adlandırmış, Dawkins isə dini “böyük şər”, “zehnin virusu”, sosial təhlükə hesab edir. O, elm və dinin bir-birindən asılı olmadan mövcudluğu prinsipini də qəbul etmir; Allah hipotezi elmi hipotezdir və onu elmi metodlarla araşdırmaq lazımdır – deyir.

L.F. Ward isə, əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, insan təkamülünün bitki və heyvanlardan çox fərqli getdiyini bildirirdi; bitki və heyvanlar təbiətə uyğun-

laşır, insan isə təbiətə təsir edir, onu özünə (insana) fayda verəcək istiqamətdə dəyişməyə çalışır. İnsan təbiətlə yarışır, bu yarış bəşər tarixinin hərəkətverici qüvvəsidir. Təkamülü sadədən mürəkkəbə doğru deyil, az uyğunlaşandan çox uyğunlaşana doğru gedən yol kimi də şərh edirlər.

İnsanlar, digər bioloji növlərin əksəriyyətinə fərqli olaraq, sayca artırlar. Altruizmin əmələ gəlməsi bir qədər müəmmal görünür. Çünki altruizm təkamül baxımından sanki əlverişli deyil, altruistlər daha tez məhvə məhkum kimi görünürlər. Lakin altruizm nəinki yox olmadı, əksinə, bəşəriyyətin özünü təsdiq prinsiplərindən birinə çevrildi. Görünür ki, sevginin, yaxınlara qayğının bioloji qrupun sağ qalmasında və inkişafında faydalı olduğu anlaşıldı. Buna cavab verən genlər, mümkündür ki, faydalı olduğu üçün yeni nəsə ötürülməyə meylli oldular. Burada L. Tolstoyun “insanın yaxşılıq etməsində bir ekoizm var” fikri yada düşür. Yəni, insan yaxşılıq edərkən kefi yaxşı olur, özünə hörməti artır və bu, onun xeyirxahlığının əsasında dayanır.

Bəşər tarixi bioloji təkamüldən (ehtiyacların ödənilməsi uğrunda mübarizədən) keçib mədəniyyət tarixi ilə davam edir. Mədəniyyət bioloji –fərdi yolla deyil, ünsiyyət vasitəsilə yayılır. Başqa sözlə desək, biogenezis get-gedə daha çox mədəniyətə keçir. Freudə görə sivilizasiya bioloji istəklərin (şəhvət-seks, aqressivlik-təcavüzçülük) söndürülməsini tələb edir. Polşa əsilli Britaniya antropoloqu **Bronislaw Kasper Malinowski** (1884-1942) isə, əksinə, bioloji istəklərin (qida, paltar, yaşayış yeri,...) ödənilməsi üçün insanın ətraf mühiti formalaşdırdığını və bunun elə mədəniyyət olduğu fikrini irəli sürdü. İnsanların ehtiyaclarının ödənilməsi ilə, sanki, cəmiyyətin ehtiyacları da ödənilir. Sosial institutları insan öz istəklərini həyata keçirmək üçün kəşf etmişdir. İdman ətraf mühitə ziyan vurmada insan aqressivliyinin nizama salınmış ifadəsidir. Ailə və qarşı cinsin könlünə yol tapmaq üçün ona yaxınlaşmaq cəhdi şəhvəti qanunlaşdırmaq üsuludur. Keçmişin “qalıqlar”ı deyilən şey yoxdur, bütün adətlər çağdaş dövrdə də əhəmiyyətini qoruyur. Qalıqların bir qismi keçmişə romantik səyahətdir (şəhərdə at üstündə, faytonda gəzmək kimi), bəziləri iqtisadi göstərici, digərləri başqa əlamətlərin göstəricisi ola bilər. Mədəniyyət bütövdür, üzvidir, öz funksiyaları olan dəyərdir (bu, funksional məktəbə xas olan tezisdir).

Bronislaw Kasper Malinowski

(davam edəcək)

⁴Richard Dawkins. The Selfish Gene, 1976

⁵Richard Dawkins. The Selfish Gene. Oxford University Press, 1989